

CONSIDERAȚII ASUPRA SCRISORII *EPISTOLA AD MAHUMETEM*. UN EXERCITIU LITERAR AL PAPEI PIUS AL II-LEA

Enea Silvio Piccolomini (1405-1464), ales papă în anul 1458, a avut la îndemână arsenalul creat de științele umaniste (cunoașterea antichității clasice și a latinei clasice¹) când a început redactarea întregii sale opere, de dimensiuni impresionante, ale cărei întinderi nu reprezentau un fenomen insolit pentru Renașterea italiană. Printre prioritățile sale, literatura a ocupat întotdeauna un loc de frunte, refugiindu-se în scris ori de câte ori s-a ivit ocazia. Scrisul reprezenta pentru toți literații secolului al XV-lea o eliberare și o deschidere spre noi orizonturi ale gândirii și științei. Același impact l-a avut și asupra lui Piccolomini, al cărui spirit literar s-a transpus dimensiunii umaniste a perioadei.

Reprezentant de seamă al umanismului, dar și pontif, Piccolomini a abordat în lucrările sale variate teme, dintre care cel puțin una a rămas până în zilele noastre greu de elucidat: facem referire la *Epistola ad Mahumetem*, al cărei conținut îl vom analiza și vom demonstra de ce scrisoarea este socotită doar un *exercițiu literar*².

Redactarea acestei lucrări trebuie pusă în legătură cu contextul politic și diplomatic al epocii. În urma congresului de la Mantova (1459-1460), în cadrul căruia papa Pius al II-lea spera să pună bazele unui război sfânt împotriva turcilor, neajungându-se la vreun rezultat concret în timpul convorbirilor cu statele creștine reprezentate la congres, papa a expus în scris starea de fapte, făcând apel la stilul epistolar dezvoltat în epocă și concepând, astfel, o scrisoare către cel mai mare dușman al lumii creștine al perioadei, sultanul Mahomed al II-lea. Ajuns în această situație limită, singura soluție de moment părea să fie o scrisoare în care papa a prezentat toate argumentele teologice, filosofice, chiar diplomatico-politice și literare, pe care le-a crezut necesare în vederea convingerii

---

¹ Este cunoscut faptul că Enea Silvio Piccolomini nu a reușit să învețe limba greacă, astfel încât s-a putut folosi de operele clasicilor greci doar în traduceri.

² Pius II 1496, nr. 410, f. 254r-276r: "Referat Thurco fidei nostre veritatem et collidit errores Machometi atque sectam suam"; în continuare ne vom referi la scrisoarea cu titlul *Epistola ad Mahumetem* așa cum este ea amintită în cele mai importante repertorii de incunabule v. Hain 1826, p. 21-22; Copinger 1898, p. 5. Punctul de plecare al analizei îl constituie incunabulul din fondul Colecției Speciale ale Bibliotecii Centrale Universitare "Lucian Blaga" din Cluj. Însă scrisoarea se găsește și în alte ediții incunabulare ale scrisorilor lui Piccolomini; v. Pius II 1481, nr. 410 (din fondul Bibliotecii Batthyaneum) sau în primele două ediții din secolul al XVI-lea din *Opera omnia*, v. Aeneae Sylvii 1551, p. 872-905 "De fide Christianorum ad Turcam" sau Aeneae Sylvii 1571, nr. 396, p. 872-904 "Refertur Turco fidei nostrae contra veritatem [et] collidit errores Mahometi atque sectam suam". De asemenea o găsim și în Urb. Lat. 406, f. 67v- 106v cu titlul "Epistola ad Teucrum".

interlocutorului său să primească botezul³, de fapt și a lui însuși (a papei), căruia nu-i mai rămânea alt pas de făcut decât începerea cruciadei care necesita o puternică armată și o flotă, adică o stare financiară bună de care Scaunul Apostolic nu s-a bucurat pe timpul pontificatului lui Pius al II-lea. Realizarea unor astfel de lucrări în momente de criză nu a fost unică: Nicolaus Cusanus a scris lucrarea *De pace fidei* la puține luni după căderea Constantinopolului; modul de redactare al lucrării se aseamănă cu cel folosit de Augustin în *De civitate Dei*, apărută după căderea Romei din anul 410; prin acest tip de lucrări, învățații atrăgeau atenția asupra sorții umanității⁴.

Istoriografia problemei a fost dezbătută frecvent în ultimele secole, printre cei mai cunoscuți istorici numărându-se Giuseppe Toffanin, Luca d'Ascia, Franco Gaeta, Paolo Brezzi, Franz Babinger, Robert H. Schwoebel, M. E. Yapp, Giuseppe Bernetti, Reinhold F. Gleis, Markus Köhler, Anna Maria Cavallarin etc. Istoriografia românească nu a dezvoltat aproape deloc subiectul scrisorii, deși, în calitatea sa de umanist, Piccolomini a vorbit despre poporul român și despre originile sale⁵ în câteva lucrări, cercetătorii români fiind puțin interesați de celelalte aspecte ale scrierilor eruditului umanist.

Istoricii nu au reușit să stabilească o dată precisă în redactarea scrisorii-tratat; ar putea fi vorba de perioada de la sfârșitul anului 1461, datorită referințelor legate de cucerirea cetăților Sinope și a regatului Trapezunt de către turci: “[...] et hoc anno Sinopem, vetustam urbem, Mithridatis Eupatoris patriam, et eius tyrannum cepisti, et Trapezunte directa incolas eius et imperatorem in captivitatem abduxisti [...]”⁶; lucrarea ar putea fi datată între lunile octombrie-decembrie ale anului 1461, deoarece știrea cuceririi celor două teritorii a ajuns la Veneția în primele zile ale lui octombrie, iar Pius al II-lea a aflat despre ea cel târziu la 26 octombrie, de când datează o scrisoare trimisă regelui Franței, Ludovic al XI-lea, în care vorbește despre eveniment⁷.

³ Schwoebel 1965, p. 174. Vom vedea în rândurile de mai jos că planurile pentru convertirea musulmanilor nu au reprezentat o inovație a Renașterii.

⁴ Brezzi 1991, p. 266.

⁵ Marcu 1923; Eysser 1938; Călători străini 1968; Daicoviciu 1968; C. Mureșan 1968; Ciurea 1984; Căzan 1982. Excepție face recenta lucrare a lui O. Mureșan, v. O. Mureșan 2005.

⁶ Pius II 1496, nr. 410, f. 254v.-255r.; Pius II Papa 2001, p. 134; Enea Silvio 2001, p. 234. V. și Furcy 1892, p. 242; Bérence 1966, p. 86.

⁷ Pius II Papa 2001, p. 25; Babinger 1978, p. 197. În lucrarea *De Asia*, cap. LIII, Pius al II-lea precizează că “Novissime Venetorum literas accepimus quae Turcarum imperatorem in Pontum cum exercitu traiecisse ferebant, nec dibium faciebant, quin Trapezuntii sese dederunt [...]”; v. Aeneae Sylvii 1690, p. 106; Enea Silvo 2005, p. 119. Giuseppe Toffanin în Pio II 1953, p. XIX-XX, oferă ca an posibil 1461, dar și 1462; Franco Gaeta (Gaeta 1968, p. 183-184) este convins că redactarea scrisorii a avut loc între lunile octombrie-decembrie 1461, dar a fost amplificată și perfecționată pe parcurs. Aceeași părere o găsim și în Enea Silvio 2001, p. 100; Brezzi 1991, p. 265; Babinger 1968, p. 9; Crescentini-Palumbo 2005, p. 252; Helmrath 2000, p. 124, 126. În schimb, Baum 2005 p. 22 socotește că anul redactării scrisorii a fost 1460, fără să explice cum a

În pură tradiție umanistă, scrisoarea poate fi împărțită în câteva elemente componente care o apropie de structura oratoriei clasice: *salutatio*, *captatio benevolentiae* (*exordium*), *narratio*, *petitio* și *conclusio*, dintre care doar primele două și ultima componentă sunt evidențiate clar pe parcursul discursului. *Salutatio* din *Epistola ad Mahumetem* este simplă și scurtă, prezentând calitatea expeditorului și pe cea a destinatarului, fără alte formule introductive lungi și folosirea superlativelor: “Pius episcopus servus servorum Dei illustri Machometi principi Thurcorum timorem divini nominis et amorem [...]”⁸. Această formulă de salut este nespecifică pentru scrisorile lui Piccolomini, în care se întâlnește de obicei expresia “salutem plurimam dicit”⁹.

Pius al II-lea folosește în continuare o *captatio benevolentiae* concisă, în care pe parcursul unui paragraf sunt explicate intențiile scrisorii, cerând sultanului să asculte cu răbdare până la sfârșit, însă nu este prezentat obiectivul principal al scrisorii – apologia religiei lui Christos: “Accipe, quae scribimus, in bonam partem, et usque in finem patienter audi. [...] Sapientibus et insipientibus debitores sumus et omnes cupimus fieri salvos: Graecos, Latinos, Iudaeos, Saracenos – omnibus optamus bona. Sed scimus vera bona neminem assequi posse, qui extra evangelium degit et a Christo Domino nostro est alienus”¹⁰; acest tip de scrisoare a fost caracterizat un secol mai târziu de Erasmus de Rotterdam ca fiind “epistola hortatoria”, “exhortatoria” sau “suasoria”, în care papa aduce un elogiu creștinismului¹¹. Paragraful ce conține această *captatio benevolentiae* se încheie “ex abrupto” cu formula simplă: “Audi, quo tendimus”¹².

Scrisoarea-tratat poate fi structurată în mai multe părți, în funcție de elementele cu care Pius al II-lea își motivează lucrarea și încearcă să-l convingă pe Mahomed al II-lea, sultan cultivat și învățat; se poate desprinde o parte politico-teologică, iar cealaltă, mult mai cuprinzătoare, teologică, unde sunt dezbătute noțiuni de apologie și polemică creștină.

Secțiunea politico-teologică conține o serie de argumente politice prin care Pius al II-lea atrage atenția sultanului că, în cazul convertirii, Mahomed al II-lea va fi recunoscut împărat legitim al Orientului, urmând o perioadă de pace și de prosperitate, despre care nu se putea vorbi în timpul religiei islamice, iar sultanul nu va mai fi considerat uzurpatorul imperiului grec; în viziunea lui Pius al II-lea, botezul va asigura concordia între Occident și Orient, care nu a putut fi dobândită

---

ajuns la această concluzie; la fel conchide și Alessandro Scafi în *Enea Silvio* 2004, p. 22, unde redactarea scrisorii este datată precis la 1 iulie 1460.

⁸ Pius II 1496, nr. 410, f. 254r; Neagu 2000, p. 144.

⁹ Vezi de exemplu Pius II 1496, nr. 2, f. 2r, nr. 251, f. 190v, nr. 365, f. 225v, nr. 366, f. 225v etc.

¹⁰ Pius II 1496, nr. 410, f. 254r-254v; Pius II Papa 2001, p. 130; Margolin 1991, p. 247.

¹¹ Margolin 1991, p. 255: “Persuader c’est chercher à obtenir que tu veuilles; exhorter, que tu oses. La persuasion instruit au moyen d’arguments; l’exhortation anime en aiguillonnant. Celui qui persuade modifie la manière de voir; celui qui exhorte donne de l’ardeur”.

¹² Pius II 1496, nr. 410, f. 254v.

nici în urma conciliului de unire de la Ferrara-Florența. Secțiunea este încheiată de o serie de exemple de conducători care au îmbrățișat creștinismul înaintea sultanului. Sfatul dat de papă sultanului, care poate cuceri cu ușurință Occidentul, este unul simplu; Mahomed al II-lea are nevoie “[...] non auro, non armis, non exercitibus, non classibus [...]”, ci de un lucru mic, neînsemnat (“parva res”), care “[...] maximum et potentissimum et clarissimum te reddere potest” (I-ar putea transforma în cel mai mare și mai puternic și mai vestit)¹³. Acel “parva res” este surprins câteva rânduri mai jos, fiind descris de papă ca fiind ceva “[...] ubique gentium reperitur: id est aquae pauxillum, quo baptizeris et ad Christianorum sacra te conferas et credas in evangelio”¹⁴; ambele adjective folosite pentru a exprima acel lucru neînsemnat, “parva”, și ideea de foarte mic, puțin, “pauxillum”, au semnificații asemănătoare, în cel de-al doilea caz “pauxillum”, la bază diminutiv, exprimând lipsa de însemnătate a câtorva stropi, care au devenit punctul de plecare și baza creștinismului, afirmație curioasă din partea unui papă¹⁵. În cazul convertirii, sultanul va primi pe drept ceea ce acum ar putea obține doar prin forța militară (adică titlul de împărat al grecilor și al Orientului): “Nos te Graecorum et Orientis Imperatorem appellabimus, et, quod modo vi occupas et cum iniuria tenes, possidebis iure”¹⁶. Orice afirmație este însoțită de exemple elocvente, în care sunt invocate evenimente istorice care amintesc de încreștinarea primilor conducători ai Lituaniei: “Vladislaus, Lituaniae princeps, Vituldi frater, cum aspiraret ad regnum Poloniae essetque infidelis, ut voti sui compos fieret, Christianus effectus est et regnum obtinuit. Cuius nunc filius Casimirus regnat, alter filius, qui etiam apud Hungaros regnavit, in bello contra genitorem tuum gesto superatus occubuit”¹⁷. Papa nu exclude posibilitatea ca, în cazul convertirii, sultanul să primească teritoriile Ungariei și Boemiei, rămase fără conducător la moartea regelui Ladislau al V-lea și pentru care se luptau momentan împăratul Frederic al III-lea și Matia, fiul lui Ioan de Hunedoara¹⁸.

Botezul sultanului va aduce pacea și prosperitatea în lume, apropiindu-ne de perioada domniei lui Augustus, pe care poezii au numit-o “aurea saecula” și care nu ar fi posibilă cât timp sultanul rămâne mahomedan; de remarcat este credința papei că botezul lui Mahomed al II-lea va aduce cu sine încreștinarea

¹³ Pius II 1496, nr. 410, f. 255v; Pius II Papa 2001, p. 142.

¹⁴ Pius II 1496, nr. 410, f. 255v; Pius II Papa 2001, p. 142.

¹⁵ Enea Silvio 2001, p. 237; Pius II Papa 2001, p. 142. Folosirea lui “pauxillum” dă o notă de superficialitate fragmentului scris tocmai de un pontif; v. și Brezzi 1991, p. 269, sau Babinger 1968, p. 4, unde istoricul german afirmă că, după legea islamică, recitarea crezului mahomedan, chiar fără convingere, era suficientă pentru a-l transforma pe un non-mahomedan într-un mahomedan. În același fel, Pius al II-lea a afirmat în scrisoare că puțină apă răspândită pe capul sultanului l-ar fi transformat într-un autentic suveran creștin.

¹⁶ Pius II 1496, nr. 410, f. 255v.

¹⁷ Pius II 1496, nr. 410, f. 256r; Pius II Papa 2001, p. 144; Enea Silvio 2001, p. 237.

¹⁸ Pius II 1496, nr. 410, f. 256r: “Quippe, ut arbitramur, si Christianus fuisses, mortuo Ladislao, Hungariae ac Bohemiae rege, nemo praeter te sua regna fuisset adeptus”; Pius II Papa 2001, p. 144.

celor ce trăiesc între Helespont și Eufrat: “Impossibile est sub lege Mahumetea unionem fieri, sub Christiana facile fieri potest: et id magna ex parte in tua voluntate consistit. [...] Tecum, quicquid est intra Hellespontum et Euphratem et quicquid possides in Europa, convertetur”¹⁹.

Pius al II-lea aduce în susținerea celor exprimate mai sus noi exemple din istorie, făcând referire la alte convertiri de conducători: “Non suademus rem novam aut insuetam: tritum est iter, quod ostendimus; multi hoc et magni reges ingressi sunt. Apud Francos [...] Christianus effectus est Clodoveus [...]. Apud Hungaros Stephanus [...]. Apud Visigotas [...] Ricardus Leovigildi filius [...] renuntiavit haeresi [...]. Apud Longobardos Agilulphus [...] Christianae sese legi subiecit. Apud Hiberos, qui sunt in Asia, imperante Constantino maiore rex gentis [...] baptizatus est”²⁰. Ultimul element cu care Pius al II-lea încearcă să-l convingă pe sultan în vederea botezului este gloria veșnică de care s-ar bucura²¹.

Cu aceste exemple finale papa își încheie argumentele politice și trece la cele filosofico-teologice, amintind conceptele peripateticienilor și stoicilor care, însă, nu se află la același nivel cu cele ale teologilor: “spes, fides, caritas”²². Sunt prezentate în antiteză elementele în defavoarea islamului și cele în favoarea religiei creștine referitoare la salvarea sufletului: “Tua lex, ut aiunt, in sua quemque religione salvari hominem censet, si alioquin caste iusteque vivat, nisi Mahumetea traditione relicta ad aliam transierit. Dicunt et in tua lege scriptum esse [...] nulli salutem patere nisi in ea. Nos contra sentimus et certi sumus viam vitae soli Christiano, si bene agat, apertam esse”²³; concluzia este că salvarea sufletului nu poate fi obținută decât în religia creștină. În finalul argumentelor filosofico-teologice, papa îi cere lui Mahomed al II-lea să asculte cu atenție adevărul, pentru că va vedea o lumină care luminează pe oricine vine pe această lume: “[...] lucem tibi ostendere, per quam possis ad eam lucem pervenire, quae illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum”²⁴.

Restul scrisorii-tratat surprinde cu lux de amănunte toate argumentele teologice pe care papa Pius al II-lea le-a socotit necesare în demonstrarea credinței adevărate pe care i-o oferea sultanului în schimbul liniștii și păcii în întreaga lume creștină. În așteptarea convertirii sultanului, papei nu-i rămânea decât speranța că el, Pius al II-lea, va deveni un al doilea papa Silvestru, în timpul pontificatului căruia s-a încreștinat împăratul Constantin, iar Mahomed al II-lea,

¹⁹ Enea Silvio 2001, p. 238; Pius II Papa 2001, p. 150.

²⁰ Pius II 1496, nr. 410, f. 257v.; Enea Silvio 2001, p. 240-241; Pius II Papa 2001, p. 158.

²¹ Pius II Papa 2001, p. 164: “[...] eritque tuum regnum super omnia, quae sunt in orbe, et nomen tuum nulla silebit aetas; Latinae te litterae et Graecae et barbarae celebrabunt; nemo inter mortales erit, qui te potentia aut gloria praecedat”.

²² Enea Silvio 2001, p. 242: “Tristis est [...] qui spe futurae vitae privatus est. Sine fide impossibile est placere Deo [...]. Caritas divino amore fervet [...]”.

²³ Pius II Papa 2001, p. 174-176.

²⁴ Pius II Papa 2001, p. 180.

prin analogie, va deveni un al doilea Constantin.

Pius al II-lea și-a început argumentarea teologică cu elementele *Vechiului Testament* (crearea lumii, profeții), subliniind că această lucrare a stat la baza creștinismului și islamului²⁵. Este trecut în revistă *Noul Testament*, după care papa se oprește asupra diferențelor dintre islam și creștinism (creștinii îi consideră pe cei morți vii, mărturie stând Christos): “Atque quae nos credimus, non solum ex nova lege, sed ex veteri mutuamur. Vos Mahumeti et Alcorano eius fidem tantummodo adhibetis, et hominem mortuum sine conteste, sine ratione, sine miraculis sequimini. Nos vivo credimus: vivit enim, vestro testimonio, Christus. Nos deo praestamus aures, et signis et rationibus et sacris ducimur testimoniis”²⁶.

Următoarele considerente asupra cărora meditează papa sunt legate de apologetica creștină, vorbind despre cristologie, pneumatologie, apărând soteriologia creștină. Cea de-a doua parte a lucrării este dedicată în întregime polemicii creștine, prin încercarea de a demonstra faptul că islamul nu este religia adevărată așa cum este ea propovăduită de Coran²⁷. Un papă catolic nu avea cum să accepte permisivitatea islamului sau transpunerea lui în realitate. Interesante sunt noțiunile oferite de Pius al II-lea în a prezenta cum a reușit învățătura lui Mahomed să se răspândească atât de repede: prin greșeli și permisivitate, care, în scurt timp, au fost adoptate de oameni, de neamuri întregi, care au ajuns să considere că noua credință are ca punct de plecare plăcerea: “Sic enim facile fieri posse existimavit, ut innumerabiles populi in suas traditiones concederent. Nam gentiles, quamvis laxiori lege tenerentur quam Chrisitani, continentiam tamen et modestiam et frugalitatem commendabant et philosophis auscultabant, virtutis amatoribus, neque sinebant suos cives corrumpi vitiis aut voluptate marcescere. Crevit igitur secta Saracenorum licentia vitiorum: placuit uxores ducere, quot mallent, easdem dimittere, cum displicere coepissent, habere concubinas quamplures, et in omne libidinis genus posse provolvi, indulgere ventri cuncta, quae vellet, et ori praeter vinum, et universis immergi voluptatibus. [...] Placuit nova lex et brevi tempore ita coaluit, ut in multis populis, gentibus ac linguis reciperetur, cuius fundamenta in voluptate iacta fuerunt”²⁸.

Papa atrage atenția asupra strategiei profetului Mahomed, care își apără noua învățătură în fața creștinismului printr-un dialog fictiv purtat între profet și sultan, în care profetul atrage atenția că cei care nu au crezut în el au fost supuși cu armele, astfel ajungând sultanul să stăpânească un teritoriu atât de întins: “Sed obstat legifer tuus et inquirere verum prohibet et interminatur et clamat:

²⁵ Pius II Papa 2001, p. 186: “Haec, ut arbitramur, communia tibi nobisque sunt et in Alcorano Mahumeteo magna ex parte continentur. [...] Notus ante Christum solum in Iudaea Deus. Nihil hucusque contendimus, concedis haec, nisi fallimur, omnia; in his, quae sequuntur, discordia erit”.

²⁶ Enea Silvio 2001, p. 250-251; Pius II Papa 2001, p. 194-196.

²⁷ V. Pius II Papa 2001, p. 238-322.

²⁸ Enea Silvio 2001, p. 270-271; Pius II Papa 2001, p. 268-270.

«Non est mea lex, quae disputationi subicienda sit. Cave, ne quid loquaris ! Arma sunt in manu tua; dum mihi credis, multum imperii adeptus es. Qui non audiunt meam vocem, gladio conterendi sunt. Ensis meae legis dignitatem tuetur. In Arabia ortus eius fuit; ex parvo principio quantum creverit, vides. Aegyptum adieci meae legi et Syriam et Mesopotamiam et Lybiam et Numidiam et Mauritaniam et parte Hispaniae et divitem Asiam et doctam Graeciam et fortem Thraciam et nobilem Macedoniam. [...] Si non fuisset vera mea lex, non dedissent superi imperio nostro tantos successus»²⁹.

În încheierea apologiei făcute creștinismului, însuși Pius al II-lea răspunde la două întrebări retorice adresate sultanului: “Quid tu hic dicas? Quid contra hiscere aut mutire poteris?”, prin care discursul său se apropie de final, iar el dorește să tragă concluziile, dând sultanului posibilitatea să mai adauge ceva³⁰; întrebările cuprind întregul demers al papei și atenționează că doar creștinismul este credința adevărată, pură și sfântă, pentru care au fost uciși bătrâni, tineri, copii, matroane, văduve și fecioare: “Vera est Christiana lex, [...]: Deus auctor eius est, filius Dei eam tradidit, ex ore Dei manifestata est, pura est et nitida et immaculata et sancta [...]. Ipsa est fons clemetiae, iustitiae culmen, pietatis speculum, mansuetudinis et misericordiae plena, pro ea martyres innumerabiles sunt occisi: senes, iuvenes, pueri, matronae, viduae, virgines, innuptae puellae [...]”³¹. Acest elogiu de final nu încheie tratatul papei, care amintește importanța teologilor creștini și a lucrărilor lor, a ordinelor călugărești, a mănăstirilor și a celor mai cunoscute abații, în care religia lui Christos este propovăduită urmașilor; în pleiada teologilor, un loc de frunte îl ocupă sfântul Augustin, urmat de sfinții Ieronim, Ambrosie și Grigore, fără să fie uitați sfinții părinți greci: Origene, Ioan Chrisostomul, Vasile cel Mare, Chiril sau Grigore din Nazianz. Importanța lor pentru creștinism este subliniată de papă (nu este suficientă o zi dacă începem să-i numărăm pe învățații creștinismului, fie că sunt vii, fie că sunt morți): “Non sufficiet dies, si numerare pergimus illustres nostrae legis doctores, sive vivos sive mortuos – quamvis non sunt mortui, sed nunc maxime vivunt [...]”³².

Conclusio dezvoltă, încă o dată, avantajele politice ale convertirii lui Mahomed al II-lea, printre care papa amintește bunăstarea poporului turc și gloria numelui său în urma botezului: “[...] sic tuum nomen in saecula celebrabitur, sic te omnis Graecia, omnis Italia, omnis Europa demirabitur, sic Latinae te litterae, sic Graecae, sic Hebraicae, sic Arabicae, sic omnes barbarae celebrabunt, [...]”

²⁹ Pius II Papa 2001, p. 284-286. Dialogul fictiv dintre profet și sultanul Mahomed al II-lea este expus de Pius al II-lea într-o manieră care i-a permis papei să prezinte și întinderea geografică de care se bucura în secolul al XV-lea islamismul: Arabia, Egiptul, Siria, Mesopotamia, Libia, Numidia, Mauritania, o parte din Spania, Asia Mică, Grecia, Tracia, Macedonia.

³⁰ Pius II Papa 2001, p. 318; Enea Silvio 2001, p. 283.

³¹ Pius II 1496, nr. 410, f. 275; Pius II Papa 2001, p. 318.

³² Pius II 1496, nr. 410, f. 275r; Enea Silvio 2001, p. 284; Pius II 2001, p. 320.

sic pacis auctor et fundator quietis appellaberis, sic te Turci animarum suarum repertorem et Christiani suae vitae conservatorem vocabunt”³³; acestea sunt socotite de Pius al II-lea drept “praemia”, care, în cazul în care vor fi nesocotite, îi vor aduce moartea: “[...] totus morieris”³⁴; concluzionând, papa atrage atenția că, în urma redactării scrisorii, mai medita încă asupra posibilității de organizare a unei cruciade, în fruntea căreia se va pune comandant pe el însuși, așa cum reiese din discursul ținut în fața cardinalilor în luna martie a anului 1462³⁵.

Epistola ad Mahumetem este singurul tratat teologic scris de Pius al II-lea care, atât ca umanist cât și ca papă, și-a axat scrierile în special spre universul istorico-geografic sau literar; mărturie în acest sens au rămas lucrările: *De Asia, De Europa, Historia Bohemica, Historia Gothorum, Historia Friderici III imperatoris, Commentarii rerum memorabilium [...]* sau *De curialium miseris, De duobus amantibus, Chrysis, Cinthia* etc.; acest fapt ne îndeamnă să căutăm sursele de inspirație care i-au permis lui Pius al II-lea să redacteze lucrarea, care are la bază noțiuni precise din *Vechiul și Noul Testament* sau din *Coran*.

Izvoarele principale ale scrisorii *Epistola ad Mahumetem* sunt două lucrări, ambele redactate de cunoscuții papei: cardinalii Nicolaus Cusanus și Juan de Torquemada; acestea au la bază alte lucrări, astfel încât sursele de inspirație ajung până pe la jumătatea secolului al XII-lea, chiar mai devreme.

Nicolaus Cusanus și-a redactat lucrarea *Cribratio Alkorani* între începutul anului 1460 și toamna lui 1461, cu scopul de a oferi papei un element de referință pentru realizarea scrisorii către Mahomed al II-lea; acest fapt ne face să credem că papa avea de gând să scrie de mai demult tratatul, după cum reiese din prologul lucrării cardinalului³⁶; astfel, istoricul Georg Voigt crede că papa a preluat “bisweilen wörtlich wiederfinde[n]”, ceea ce nu se poate dovedi în cazul unei cercetări mai amănunțite a textului³⁷. O sursă de inspirație sigură pentru cardinal a fost lucrarea dominicanului Riccolando da Monte Croce, cunoscută de

³³ Pius II 1496, nr. 410, f. 276r; Enea Silvio 2001, p. 285.

³⁴ Pius II 1496, nr. 410, f. 276r; Pius II Papa 2001, p. 326.

³⁵ Pio II 1997, I, VII, 16, p. 430-431: “Andrà alla guerra il Vicario di Cristo, più grande invero del re e dell’Imperatore; [...] Non mancheranno le armi, i cavalli, gli uomini e le navi; agevolmente prepareremo la guerra per terra e per mare; e questo avverrà quando sarà chiaro che il Pontefice Roamno con il Sacro Senato vuole per la via più diretta la salvezza comune di tutti i Cristiani, non desidera il denaro altrui Egli, che è pronto a offrire non solo l’oro Suo, ma anche la Sua Persona per la gloria del nome di Cristo!”; v. și Pius II Papa 2001, p. 20, Crescenti-Palumbo 2005, p. 252, Babinger 1968, p. 10, Babinger 1978, p. 233, Gaeta 1968, p. 177-178, Bernetti 1971, p. 88-98, Setton 1978, II, p. 235; Paparelli 1950, p. 323.

³⁶ Pius II Papa 2001, p. 36: “Sume, sanctissime papa, libellum hunc per humilem servulum tuum fidei zelo collectum, ut, [...] angelico ingenio divinoque eloquio damnantis tu Mahumetanam sectam de illa exortam spiritu, [...] erroneam eliminandamque ostendes, cito quaedam rudimenta scitu necessaria ad manum habeas”. Vezi și părerea susținută în Babinger 1968, p. 2; Babinger 1978, p. 199; Helmuth 2000, p. 126.

³⁷ Pius II Papa 2001, p. 36.

Cusanus, chiar de Ficino, probabil și de Pius al II-lea care, însă, nu o citează direct³⁸. Lucrarea lui Nicolaus Cusanus a fost produsul meditării originale asupra relațiilor cu musulmanii, în schimb se va vedea că tratatul lui Torquemada prezintă realitățile din lumea hispanică, cardinalul văzând problema din perspectiva celui care s-a izbit frecvent de problema maură³⁹.

Cea de-a doua sursă de inspirație pe care papa a folosit-o pe deplin este lucrarea cardinalului spaniol Torquemada, *Tractatus contra principales errores perfidi Machometi*, după cum își prezintă teoria istoricul italian Gaeta, care afirmă că tratatul ar fi singura sursă de inspirație pentru papă⁴⁰. Cardinalul consideră că lucrarea sa pusă la dispoziția papei va umple golul din cultura creștină cu privire la noțiunile care se cunoșteau despre islam până în acel moment, fiind scrisă nu din aroganță, ci din necesitate: “[...] aliquid scribere voluerim, non arrogantiae aut temeritati attribuendum est, sed quodammodo necessitati [...]”⁴¹. Trebuie subliniat faptul că Juan de Torquemada a folosit frecvent în lucrarea sa câte un epitet ca: *perfidus*, *reprobus*, *bestialis*, *stultus*, *pestifer* sau *brutalis*, atunci când amintea numele lui Mahomed. Lucrarea cardinalului s-a bazat la rândul ei pe izvoare ca *Doctrina Mahumet* (legende iudaico-islamice), *Corpus Toletanum* (tradus din arabă în latină), *Coranul* (tradus de Robert Ketton în latină), *Epistola Sarraceni et Rescriptum Christiani* (lucrare scrisă de un musulman și de un creștin)⁴². Pe lângă aceste izvoare, sunt folosite și *Vechiul* și *Noul Testament*, dar și autorii antichității clasice: Cicero, Vergiliu, și târzii: Augustin, Ambrosie, Ieronim, Grigore cel Mare, Leon cel Mare, Lactanțiu, Boetiu, Isidor din Sevilla, Dionisie Areopagitul, sau autori medievali: Bernard de Clairvaux, Thomas à Kempis, Anselm din Canterbury etc. Un rol semnificativ în concepția tratatului l-a avut Toma d’Aquino și lucrările sale *Summa theologiae* și *Summa contra gentiles*, la care se adaugă lucrarea sa antiislamică *De rationibus fidei*. Pe inspiratorii cardinalului îi găsim și în epoca mai timpurie: Petre Venerabilul cu *Summa totius haeresis Saracenorum*, dominicanul Pietro da Penne cu *Tractatus contra Alchoranum legem mendacissimam Sarracenorum* sau Riccoldo da Monte Croce cu *Tractatus contra legem Sarracenorum*⁴³. Care au fost motivele pentru care Pius al II-lea a folosit mai mult lucrarea lui Torquemada și nu pe cea a lui Cusanus? Nu se poate afirma cu precizie; există păreri că lucrarea lui Cusanus să nu fi fost terminată sau că ar fi fost mai familiar cu tratatul lui Torquemada, pe care l-a folosit și la deschiderea

³⁸ Enea Silvio 2001, p. 19-20: *Confutatio legis latae Saracenis a maledicto Mahumeto*, cunoscută și sub numele de *Tractatus contra legem Sarracenorum*.

³⁹ Enea Silvio 2001, p. 105.

⁴⁰ Pius II Papa 2001, p. 37; Gaeta 1965, p. 127-227; Brezzi 1991, p. 269; Babinger 1968, p. 2; Helmrath 2000, p. 126.

⁴¹ Pius II Papa 2001, p. 45.

⁴² Pius II Papa 2001, p. 47, 52-53.

⁴³ Pius II Papa 2001, p. 58; Enea Silvio 2001, p. 19-20.

congresului de la Mantova (26 septembrie 1459)⁴⁴.

Pe lângă cele două lucrări de bază, Pius al II-lea s-a folosit și de dovezile prezentate de martorii oculari sau de lucrările pe care le-a citit ori auzit pe parcursul activității; astfel, după cucerirea Constantinopolului (29 mai 1453), discuții importante a purtat Piccolomini cu cardinalul Bessarion sau cu Niccolò Sagundino care, imediat ce s-a întors la Roma, i-a relatat dezastrul provocat de turci în capitala bizantină; Sagundino este și autorul unei lucrări dedicate lui Piccolomini în care sunt descrise evenimentele din Constantinopolul cucerit. A intrat în contact de timpuriu cu problematica turcă; dovadă stă *Tractatus de detrimento fidei orientis sive de origine Turcarum*, un fel de istorie a cruciadei redactată de învățatul Andrea Biglia, pe care Piccolomini l-a audiat pe când era student la Siena (1435); din aceeași perioadă (1438) se păstrează și relatarea vicarului franciscan Bartholomeus de Jano, *Epistola de crudelitate Turcorum* sau de dinaintea bătăliei de la Varna există o relatare a lui Stephanus Fliscus Soncinus din Ragusa; un alt discurs pe care Piccolomini l-a putut asculta în aprilie 1452 la Napoli a fost cel închinat de istoricul Flavio Biondo regelui Alfons al V-lea, *De expeditione in Turchos*; scrisoarea venețianului Lauro Quirini adresată papei Nicolae al V-lea din Creta la 15 iulie 1453, după cucerirea Constantinopolului, a fost probabil și ea cunoscută de Piccolomini⁴⁵.

Pe parcursul scrisorii se pot remarca și enumera o serie de figuri stilistice folosite și împrumutate din retorica latină, biblică sau greco-bizantină, care atribuie scrisorii valoarea unei lucrări de retorică. Paradoxul este admis ca figură retorică, în text el reprezintă cel mai important element, dacă analizăm faptul că un papă a scris lucrarea, care a fost dictată de o conjunctură politico-diplomatică, din care Pius al II-lea nu a văzut pe moment o altă ieșire; tot aici includem monologul, prin care Pius al II-lea își dezvăluie sentimentele legate de situația creată. Interogațiile repetate, considerate aici și false interogații, deoarece atât întrebarea, cât și răspunsul vin de la aceeași persoană (papa) – fiind vorba de un monolog – ocupă un loc de seamă⁴⁶; la fel și exclamațiile⁴⁷. Nu lipsesc nici enumerațiile⁴⁸ sau antiteza, când realizează paralela dintre credința creștină și

⁴⁴ Enea Silvio 2001, p. 122; Pius II Papa 2001, p. 60-61.

⁴⁵ Babinger 1968, p. 3, 10. Lucrarea lui Sagundino poartă numele *De familia otomanorum id est Turchorum ad Aeneam Senium Episcopum*; vezi Enee Silvii 1994, p. 217-225. Helmrath 2000, p. 100-102.

⁴⁶ Margolin 1991, p. 259. Pentru interogații vezi Pius II Papa 2001, p. 142: "Quaeris, quae sit?", p. 146: "Quot sunt hodie in Epiro, in Peloponneso, in Macedonia, in reliqua Graecia, in Dalmatia, in insulis Aegaei, Carpathii et Ionii maris, qui tuum imperium non alia de causa fugiunt, nisi quia alienus es a Christiano ritu?", p. 154: "Quis prohibet aquam? Quid metuis?", p. 164: "Esto, duret per multa saecula nomen: quae dulcedo post obitum laudis?" etc.

⁴⁷ Pius II Papa 2001, p. 146: "O quanta esset abundantia pacis, quanta Christianae plebis exsultatio, quanta iubilatio in omni terra!", p. 148: "O quanta esset tua gloria, qui pacem orbi reddidisses! O quanta tibi redundaret felicitas, qui ad aeterni pastoris ovile cunctas redigeres oves!", p. 272: "Aggrediamur haec tuae legis munimenta!" etc.

⁴⁸ Vezi nota precedentă.

cea musulmană. Textul este îmbogățit cu “exempla”, cu ajutorul cărora papa încearcă să-l atragă pe sultan spre creștinism, relevându-i toate elementele care i-ar putea atrage gloria veșnică.

Rolul politic jucat de sultanul Mahomed al II-lea în secolul al XV-lea a dus la răspândirea numeroaselor variante referitoare la religia sultanului: se crede că doica lui ar fi fost creștină și l-ar fi învățat *Pater Noster*; același lucru se afirmă și despre mama lui, dar originea ei rămâne încă necunoscută – probabil a fost creștină sau iudee, deoarece religia musulmană nu permitea existența sclavelor musulmane. Se zice că sultanul, din superstiție, s-ar fi închinat la moaște creștine, dar este vorba, în acest caz, de o mentalitate parareligioasă (*Crezul* creștin i-a fost tradus în turcă de patriarhul Ghenadie Scolarios, lucru care i-a permis să se informeze asupra religiei popoarelor creștine); după cucerirea Constantinopolului, sultanul ar fi preferat să locuiască într-o mănăstire minorită, nu în palatul Paleologilor sau că ar fi fost impresionat de o liturghie creștină ținută într-o biserică minorită din Pera; dar acestea sunt doar speculații care astăzi pot fi greu probate⁴⁹.

Interesantă este apariția după redactarea scrisorii papei a unei scrisori-răspuns, *Epistola Morbisani Magni Turcae ad Pium Papam II*, care nu poate fi considerată decât apocrifă, un fals al unui vizionar, deoarece chiar ideea convertirii sultanului ar fi fost una extraordinară și excepțională. Tot apocrifă este o altă scrisoare de-a papei Pius al II-lea către sultanul Babiloniei, datată la Siena, la 28 mai 1460; aceasta este un fals, deoarece în acele zile papa se afla la Macerato, nu la Siena. În timp cele două lucrări au început să fie tipărite împreună – prima ediție comună a văzut lumina tiparului în anul 1475 –, conferind mono-logului purtat de papa Pius al II-lea caracterul de dialog prin “răspunsul” dat de Mahomed al II-lea⁵⁰.

În urma căutărilor nesistematice, au fost descoperite 94 de manuscrise ale *Scrisorii către Mahomed*, numeroase ediții tipărite, dintre care opt înainte de anul 1482, fiind publicate încă în timpul vieții sultanului Mahomed al II-lea; pentru prima dată lucrarea a apărut la Köln în jurul anului 1469, apoi la Treviso în 1475; de la început, textul a fost tradus în italiană și germană; prima traducere în germană a fost realizată de Michael Christian în anul 1474, traducerea fiind dedicată contelui Eberhard von Württemberg⁵¹.

Epistola ad Mahumetem reprezintă un vis himeric al papei, care, ajuns într-o situație delicată, a simțit nevoia de “dialog”, prin redactarea unui tratat care putea avea o soartă minimă de izbândă; este o scrisoare care nu caută un răspuns. Acesta este și motivul pentru care scrisoarea nu a fost trimisă niciodată;

⁴⁹ Babinger 1968, p. 4-5, 7.

⁵⁰ Gaeta 1968, p. 179; Babinger 1968, p. 9; Margolin 1991, p. 244; Brezzi 1991, p. 270. În Crescentini-Palumbo 2005, p. 253, Rita Aiello, fără să ofere mai multe informații, afirmă că responsabil pentru răspunsul la scrisoarea atribuită lui Mahomed al II-lea ar fi tot Pius al II-lea, care ar fi compus-o nu la Siena, ci la Roma.

⁵¹ Baum 2005, p. 22-23; Helmraath 2000, p. 126; Babinger 1968, p. 11; Babinger 1978, p. 199.

expedierea unei lucrări de acest fel ar fi avut cu siguranță ecou, fiind vorba de o încercare de convertire la creștinism a celui mai important cap al lumii musulmane în secolul al XV-lea. Ceea ce ridică încă un semn de întrebare asupra dorinței reale a papei cu privire la expedierea scrisorii este faptul că, despre aceasta, nu pomenește în nici una dintre lucrările sau scrisorile sale posteroare redactării ei. Nu este amintită nici în *Commentarii rerum memorabilium [...]*, autobiografia papei, a cărei redactare a început după anul 1461. Aceste elemente duc la considerația că scrisoarea nu a fost altceva decât un *exercițiu literar*, specific perioadei Renașterii, în care umaniștii încercau să atragă atenția asupra evenimentelor importante petrecute, cu ajutorul condeiului, fapt care i-a făcut să fie remarcați în epocă⁵². Cum nici un discurs umanist nu a fost gratuit, aceste exerciții oratorice sunt “declamațiuni”. Însă, nu se poate nega că în spatele “exercițiului literar” trebuie căutată o profundă preocupare politică a papei față de realitățile Europei secolului al XV-lea.

ANDREEA MÂRZA

**CONSIDERATIONS ON THE LETTER *EPISTOLA AD MAHUMETEM*.
A LITERARY EXERCISE OF POPE PIUS II**

ABSTRACT

One of the most controverted papers of Enea Silvio Piccolomini (pope Pius II) which was printed only after his death is *Epistola ad Mahumete*; it is controverted because of the purpose the pope assumed: converting to christianity of Mehmed II and transforming the pope into the second pope Silvester who christianized another pagan ruler, Constantin the Great. Drawing up such a paper seemed the best solution to him, having in mind that the whole other ways of persuading the European Christian princes weren't successful (the speeches given by Pius II, the organized diets, the congress from Mantova).

The utilised sources in drawing up the letter, especially the works of Cusanus and Torquemada, from whose paper he took whole paragraphs, underline the fact that the theological domain which he debated wasn't a familiar one to him taking into consideration that the majority of his works are historical-geographic or literary. Not sending the letter and printing it after the pope's death make from this paper a *humanist exercise*, proceeding used to raise peoples' awareness on the events that weren't remarked on the political, diplomatic, literary plan. Even so, *Epistola ad Mahumetem*, theologic paper with rethorical nuances evidences the oratorical qualities which made famous one of the most important humanist and pope of the XVth century.

---

⁵² Gaeta 1968, p. 185; vezi și nota 3, în care se face referire la lucrarea lui Cusanus, *De pace fidei*, alcătuită după căderea Constantinopolului.

Abrevieri bibliografice

- Aeneae Sylvii 1551 - Aeneae Sylvii Piccolominei Senensis, qui post adeptum Pontificatum Pius eius nominis Secundus appellatus est, *opera quae extant omnia*, nunc demum post corruptissimas editiones summa diligentia castigata & in unum corpus redacta, quorum elenchum versa pagella indicabit. His quoque accessit *Gnomologia* ex omnibus Sylvij operibus collecta, & Index rerum ac verborum omnium copiosissimus, Basileae, [1551]. (Fond Biblioteca Nazionale Centrale di Roma, 9. 14. D.1).
- Aeneae Sylvii 1571 - Aeneae Sylvii Piccolominei Senensis, qui post adeptum Pontificatum Pius eius nominis Secundus appellatus est, *Opera quae extant omnia*, nunc demum post corruptissimas editiones summa diligentia castigata & in unum corpus redacta, quorum elenchum versa pagella indicabit. His quoque accessit *Gnomologia* ex omnibus Sylvij operibus collecta, & Index rerum ac verborum omnium copiosissimus, Basileae, Ex Officina Henric Petrina, [1571] (Fond Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj, D 3920).
- Aeneae Sylvii 1690 - Aeneae Sylvii Piccolominei postea Pii II papae, *Opera geografica et historica*, Helmstadii, Impensis Joh. Melchioris Sustermanni, 1690.
- Babinger 1968 - Franz Babinger, "Pio II e l'Oriente maomettano", în *Accademia Senese degli Intronati*, Siena, 1968, p. 1-13.
- Babinger 1978 - Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and his time*, Princeton - New Jersey, 1978.
- Baum 2005 - Wilhelm Baum, "Enea Silvio Piccolomini (Papst Pius II.) und Österreich – zum 600. Geburtstag des bedeutenden Humanisten", în *Der Schlern*, 79. Jahrgang, Heft 10, Oktober 2005, p. 4-25.
- Bérence 1966 - Fred Bérence, *Les papes de la Renaissance*, Paris, 1966.
- Brezzi 1991 - Paolo Brezzi, "La lettera di Pio II a Maometto II", în *Pio II e la cultura del suo tempo. Atti del I convegno internazionale 1989*, a cura di Luisa Rotondi Secchi Tarugi, Milano, 1991, p. 263-272.
- Cardini 1993 - Franco Cardini, *Studi sulla storia e sull'idea di crociata*, Roma, 1993.
- Cavallarini 1980 - Anna Maria Cavallarini, "L'umanesimo e i turchi", în *Lettere italiane*, XXXII, nr. 1, 1980, p. 54-74.
- Călători străini 1968 - *Călători străini despre Țările Române* (coord. Maria Holban), I, București 1968.
- Copinger 1898 - W. A. Copinger, *Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum or Collections towards a new edition of that work*, London, 1895-1902.
- Crescentini-Palumbo 2005 - *Nymphilexis. Enea Silvio Piccolomini, l'Umanesimo e la Geografia. Manoscritti Stampati Monete Medaglie Ceramiche*, cura del catalogo Claudio Crescentini, Margherita Palumbo, Roma, 2005.
- Daicoviciu 1968 - Beatrice Daicoviciu, "Mărturii apusene despre latinitatea și continuitatea românilor (secolele XV-XVI)", în *ActaMN*, V, 1968, p. 203-213.
- Enea Silvio 2001 - *Il Corano e la tiara. L'Epistola a Maometto II di Enea Silvio Piccolomini (papa Pio II)*, introduzione ed edizione Luca d'Ascia, prefazione di Adriano Prosperi, Bologna 2001.
- Enea Silvio 2004 - Enea Silvio Piccolomini, *Dialogo su un sogno. Dialogus de somnio quodam*, saggio introduttivo, traduzione e note di Alessandro Scafi, Torino 2004.
- Enea Silvio 2005 - Enea Silvio Piccolomini (Pius II.), *Beschreibung Asiens*, übersetzt von Raimund Senoner, herausgegeben von Wilhelm Baum, Klagenfurt-Wien 2005.
- Enea Silvio Piccolomini 1962 - *Enea Silvio Piccolomini Papst und Humanist*, Kurt Adel (ed.), Graz-Wien, 1962.
- Enea Silvio 1994 - Enea Silvio Piccolominei postea Pii PP II *Carmina*, edidit commentarioque instruxit Adrianus van Heck, Città del Vaticano, 1994.
- Eysser 1938 - Rigomera Eysser, "Papst Pius II und die Kreuzzug gegen die Türken", în *Mélanges d'histoire générale*, București, II, 1938, p. 1-133.

- Gaeta 1965 - Franco Gaeta, "Sulla 'Lettera a Maometto' di Pio II", în *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il medio evo e archivio Muratoriano*, 77, 1965, p. 127-227.
- Gaeta 1968 - Franco Gaeta, "Alcune osservazioni sulla prima redazione della «Lettera a Maometto»", în *Enea Silvio Piccolomini Papa Pio II*. Atti del convegno per il quinto centenario della morte e altri scritti raccolti da Domenico Maffei, Siena, 1968, p. 177-186.
- Gregorovius 1873 - Ferdinand Gregorovius, *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter (vom V bis zum XVI Jahrhundert)*, Bd. 7, Stuttgart, 1873.
- Hain 1826 - Ludovicus Hain, *Repertorium Bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD*, volumen I, pars I, Stuttgartiae et Tubingae, 1826.
- Helmrath 2000 - Johannes Helmrath, "Pius II. und die Türken", în Bodo Guthmüller, Wilhelm Kühlmann (ed.), *Europa und die Türken in der Renaissance*, Tübingen, 2000.
- Manatic 1964 - Atanasio Manatic, O.F.M., "L'idea e l'attività per la crociata anti-turca dal Papa Pio II", în *Studi francescani*, 61, num. 3-4, 1964, p. 382-394.
- Marcu 1923 - Alexandru Marcu, "Riflessi di storia rumena in opere italiene de secoli XIV e XV", în *Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma*, I, 1923, p. 338-386.
- Margolin 1991 - Jean Claude Margolin, "Place et fonction de la rhétorique dans la lettre de Pie II à Mahomet II", în *Pio II e la cultura del suo tempo. Atti del I convegno internazionale - 1989*, a cura di Luisa Rotondi Secchi Tarugi, 1991, p. 243-261.
- C. Mureșan 1968 - Camil Mureșan, *Iancu de Hunedoara*, București, 1968.
- O. Mureșan 2005 - Ovidiu Mureșan, *Umanism, Renaștere și Papalitate în secolul al XV-lea*, Cluj, 2005.
- Neagu 2000 - Cristina Neagu, "Nicolaus Olahus, the Jesuits and the rethoric of the *Ars epistolandi*", în *Archaeus*, IV, 4, 2000, p. 141-150.
- Paparelli 1950 - Gioacchino Paparelli, *Enea Silvio Piccolomini (Pio II)*, Bari, 1950.
- Pastor 1892 - Louis Pastor, *Histoire des papes depuis la fin du Moyen Age*, traduit de l'allemand par Furcy Raynaud, vol. 3, Paris, 1892.
- Pii II Papae 1496 - Pii II Papae, *Epistolae*, Norimbergae, Antonius Koberger, 1496, 4° (Fond Biblioteca Nazionale Centrale di Roma, 70.4.B.14).
- Pio II 1953 - Pio II (Enea Silvio Piccolomini), *Lettera a Maometto II (Epistola ad Mahumetem)*, a cura di Giuseppe Toffanin, Napoli, 1953.
- Pio II 1997 - Pio II (Enea Silvio Piccolomini), *I commentari*, I+II, seconda edizione a cura di Mino Marchetti, introduzione di Ducci Balestracci, Siena, 1997.
- Pius II 1481 - Pius P. II., *Epistulae familiares*, Norimbergae, Antonius Koberger, 1481 (Fond Biblioteca Batthyaneum, Inc. IV. 7).
- Pius II 1496 - Pius II (papa 1458-1464), *Epistolae familiares*, Nurembergae, Anthonius Koberger, 1496 (Fond Biblioteca Central Universitară "Lucian Blaga", Inc. 55).
- Pius II 2001 - Pius II Papa, *Epistola ad Mahumetem*, Einleitung, kritische Edition, Übersetzung von Reinhold F.Glei, Markus Köhler, Trier, 2001.
- Schumetz-Voigt 1962 - Rudolf Schumetz, Georg Voigt, *Enea Silvio Piccolomini Papst und Humanist*, Graz-Wien, 1962.
- Schwoebel 1965 - Robert H. Schwobel, "Coexistence, Conversion and the Crusade against the Turks", în *Studies in the Renaissance*, 12, 1965, p. 164-187.
- Setton 1978 - Kenneth M. Setton, *The papacy and the Levant (1204-1571)*, vol. 2, Philadelphia, 1978.
- Urb. Lat. 406 - Pii II, antea Piccolomini Aeneae Sylvii, *Bulla retractationis et de projectione contra Turcos, de contentione divini sanguinis, de adventu capitis s. Andreae, epistola Mahometi, de cosmographia*; Campani Io. Ant. *oratio in obitu Pii II*; Piccolomini Ammannati Iac. card. papiensis *epistola*, saec. XV ex., membran., ff. II. 251. (Fond Biblioteca Apostolica Vaticana, Urb. Lat. 406).